

Олександр КОНДРАТЮК

РОМАНІВ ТА РОДИНА ІЛІНСЬКИХ

Багату історію має древній Романів, однак найбільш славетний її період пов'язаний з родиною Ілінських, відомою далеко за межами не лише нашого краю, а й України. З цілого ряду причин дослідити історію цього знатного роду надзвичайно важко. Багатющий архів Ілінських зберігався в Романівському палаці і був знищений під час пожежі в 1877 році, а література, присвячена даній родині не систематизована і знаходиться переважно за межами нашої країни, зокрема в Польщі.

Рід Ілінських походить від роду Gizyckich (Гижицьких) з Мазовії і вперше згадується в другій половині XIV ст. Ілінські отримали дворянство в 1378 за „Monumentom Poloniae”, а також мали власний сімейний герб “Lis”.¹ Першим відомим представником Ілінських на Волині був Олександр, син Яна, який народився в 1639 р. Його внук Казимір був дідичем Романова, а в 1701 році отримав староство Ніжинське. В документі говориться про те, що Казимір Ілінський протягом трьох років утримував власним коштом фортецю в Білій Церкві, виплачував грошове утримання гарнізону, за що сейм висловив йому щирю подяку та виплатив 231156 злотих.² Дружина Казимира – Франчешка, народила синів Яна Каетана, Яна Бенедикта, Міхала, Станіслава, Яна Непомуцена.

Майбутній господар Романова – Ян Каетан Ілінський, народився 17 липня 1731 року і був хрещений в Дубно, де й донині зберігається його метрика. З 18 квітня 1791 року отримав староство Житомирське. В Житомирі заснував костюль та кляштор ордену Бернадитів, за що від короля Августа III 4 квітня отримав привілеї, затверджені конституцією 1776 р.³ В

1764 році Ян Каетан був послом Київського воєводства на конвокації, а також ручником королівського скарбу і підписав suffragia на Станіслава Августа.⁴ В 1784 році за заслуги перед державою та короною отримав орден св. Станіслава, а в 1791 році нагороджений орденом Білого Орла.⁵ З 1751 року Ян Каетан – дідич Романова.⁶

Син Яна Каетана – Ян Станіслав, народився в 1755 році. З 1785 року знаходиться на службі при королівському дворі, ротмістр, а згодом – генерал-інспектор кавалерії. 16 листопада 1789 року нагороджений орденом св. Станіслава. Загинув 26 липня 1792 року під Маркузовом. Згодом другий син Яна Каетана, Юзеф Август, поставив в Романові пам'ятник Яну Ілінському у вигляді високої піраміди з граніту.⁷ І саме з діяльністю Юзефа Каетанського пов'язана велич і слава Романова в першій половині XIX ст.

Юзеф Август народився в Романові 18 серпня 1760 року. Навчався в Польщі та Австрії, деякий час служив при дворі Марії Антуанети. З 1788 року – шеф гренадерів і генерал-майор польської коронної кавалерії. 14 листопада 1789 року нагороджений орденом св. Станіслава, 1 травня 1792 року нагороджений орденом Білого Орла. 8 серпня 1793 року визнаний кращим офіцером польської армії та отримує звання генерал-лейтенанта військ коронних.⁸ В 1779 році Юзеф Август отримує титул графа Австрійського, а в 1798 році – титул графа Російського.⁹ Після другого розбору Польщі граф Ілінський на чолі делегації Волинської губернії їде до Санкт-Петербурга для складання присяги на вірність цариці та Російській короні. Маючи чудовий дар впливу на людей, кмітливий, винахідливий, та й просто гарний чоловік, Юзеф Август відразу входить в довіру до Катерини II. А тому вже 7 серпня 1793 року отримує призначення на службу шамбеланом двору Російського, титул таємного радника 18 розряду, та маршалка шляхти Чуднівської і Житомирської.¹⁰

Під час перебування Юзефа Августа Ілінського в Санкт-Петербурзі з ним відбувалися дивовижні, напівфантастичні події, які в черговий раз підтвердили непересічність цієї фігури, і якби не численні документи та свідчення сучасників, то мабуть

і сприймалися б вони як черговий анекдот.

Достеменно відомо, що в роки правління Катерини II її син царевич Павло був в немилості Імператриці, багато в чому завдяки нашіптуванням фаворитів цариці Орлових та Мамонових. Царевич, Великий князь Павло, був висланий з Петербурга і самотньо проживав в Гатчині, був позбавлений привілеїв, властивих його сану. Будучи шамбеланом царського двору, Ілінський розумів стан речей і не став на сторону свити, яка умовляла Катерину умертвити сина. Як пише в своїх спогадах сучасник Берліч Сас, така позиція була не вельми розумною, але шляхетною. Будучи розумним, гарно вихованим, Ілінський на той час мав значний матеріальний достаток та запас волі і витриманості, що давало йому можливість діяти самостійно, хоч це і було досить ризиковано. Саме тому Юзеф Август з'являється в Гатчині, де застає царевича Павла, який самотньо гуляюв по парку. Тут і представ перед ним Ілінський в мундирі польського генерала, назвавшись жителем Волині.

- Що привело пана до Гатчини? – запитав Павло.
- Надія, що Ваша царська Високість зарахує до слуг своїх, – відповів гість.

Майбутній Імператор відповів: - Пан має добрий соціальний стан на Волині, незалежність та достаток, служба при моєму дворі нічого крім неприємностей не принесе.

- Ваша царська ласка не є щасливою, а тому моє місце при ній, – закінчив неприємну розмову граф.¹¹

Через деякий проміжок часу Юзефу Августу вдається дізнатися про те, що фаворити умовили Катерину позбавити Павла права унаслідувати престол та провести ревізію в маєтках Павла. На той час існував звичай, за яким престолонаслідник, який незадовільно вів господарство в своєму маєтку, втрачав право успадковувати престол. Не втрачаючи часу, Ілінський об'їжджає маєтки Павла, вивчає його документи, а після їх вивчення дає розпорядження прислузі за будь-яких обставин нікому крім нього самого документи не представляти. Після цього під видуманою причиною бере відпустку та їде на Волинь, де продає частину Романівського маєтку і, повернувшись в столицю, викупує боргові зобов'язання та векселя

престолонаслідника на суму 300000 золотих рублів.¹² Надалі граф підроблює підписи царевича на фінансових документах і переймає комісію, призначену імператрицею, та везе її в свої маєтки на Волині, в тому числі і в Романів, видаючи їх за маєтки Павла. В Романові членів комісії чекає по-справжньому царський прийом та розваги з полюванням і театральними виставами, численні банкети, які своїм багатством шокували навіть столичних ревізорів. Приємно здивовані та задоволені ревізори неохоче покидали Романів, який і справді сприйняли як маєток Павла та доповіли цариці, що господарство спадкоємця престолу ведеться належним чином і заслуговує похвали.¹³ Лише після цього граф прибуває до Гатчини, де постає перед царевичем і розповідає йому про задум матері та її фаворитів і про чудові наслідки ревізії. Як пише очевидець, Павло постав без руху і мови, згодом заплакав і обійняв Ілінського. Опанувавши себе, майбутній Імператор сказав, що зараз немає можливості віддячити, але коли стане царем, то ні в чому не відмовить своєму другу.¹⁴ 6 листопада 1796 року саме Юзеф Август повідомив спадкоємцю престолу про смерть його матері і разом з ним прибув в покої цариці, де, пересвідчившись в смерті Катерини II, Павло в присутності того ж Ілінського підписав маніфест про сходження на престол. За порадою графа новий імператор не став піддавати репресіям колишніх своїх ворогів – фаворитів матері, а лише наказав вислати їх в їхні ж маєтки, без права повернення в столицю. Саме в цей час, пам'ятаючи свою обіцянку, Павло запитав свого вірного слугу і друга: „Питай, чого хочеш?“. „Для себе – нічого, найясніший пане, – відповів Ілінський, – але Ваша Царська милість, Сибір і в'язниці переповнені моїми земляками, тому прошу про їх амністію.“ Цар звільнив кілька тисяч польських повстанців, серед яких були Тадеуш Костюшко, граф Потоцький, Юліан Немцович та ін. За Костюшка, з приводу якого в царя були сумніви, Юзеф Август поручився своїм маєтком в Романові.¹⁵

Бажаючи віддячити своєму рятівнику, Павло присвоює Ілінському титул графа Галицького, передає йому староство Ульянівське та землі Херсонської губернії, де граф заснував поселення Ілінськ та Августівку. На прохання Юзефа Августа

цар дозволяє роботу костюлів в Росії та видає закон на зразок *Zakonu Maltanskiego*, що дає можливість розвитку масонства в Росії.¹⁶ Окрім того, імператор призначає Ілінського сенатором, нагороджує чотирма орденами першого класу, а саме: орденами св. Володимира, св. Анни, св. Олександра Невського, пруський орден Червоного Орла, баварськими св. Губерта та золотого лева.¹⁷ З 1796 року граф отримує призначення на посаду губернатора Волинської губернії.¹⁸ Як дарунок граф отримує багаті меблі Катерини II, колекційні вироби з бронзи, мармуру, мозаїку, картини відомих художників, мільйон рублів та кілька тисяч кріпаків.¹⁹

Не бажаючи бути фаворитом царського двору та користуватись відповідними благами, граф виїхав до Романова, отримавши від Імператора ордер, яким цар надавав Ілінському необмежені права щодо ревізії губерній та звільнення і призначення будь-яких посадових осіб, ув'язнення та заслання в Сибір. Як згадує Берліч Сас, в провінції граф жив шляхетно, з'являвся на людях лише в мундирі генерала та сенатора.²⁰

Ілінського, на превеликий його жаль, не було в Петербурзі 11 березня 1801 року, в день смерті Павла I. Ця звістка була для нього страшним ударом. Не дивлячись на те, що новий імператор Олександр I ставився до Юзефа Августа як до друга, Ілінський не побажав надалі залишатися на посаді губернатора Волинського і звільнився в тому ж 1801 році, зробивши при цьому по-справжньому шляхетний дарунок не лише губернії, а й державі. До цього часу губернським центром було місто Новоград-Волинський, яке було занадто малим для такого статусу, не мало потрібних адміністративних будівель і т.д. А тому Ілінський, залишаючи крісло генерал-губернатора Волинського, подарував, як сказано в документі, короні місто Житомир, яке належало йому, для облаштування в ньому губернського центру. Пізніше, після облаштування в Житомирі резиденції губернатора, як компенсацію, Ілінському було виплачено з казни 39000 золотих.²¹

Ради справедливості слід відмітити, що й після того, як граф залишив посаду губернатора, він продовжував брати активну участь в державних справах та виконувати доручення

Імператора. Відомо, що сенатор Ілінський, як представник російського царя, приймав участь в детронізації французького імператора Наполеона. Після повернення до Романова граф з захопленням розповідав про урочистості, влаштовані з цього приводу роялістами.²²

Вперше Романів, як місце помешкання своєї родини, вибрав Ян Каетан Ілінський. Орієнтовно в 50-х роках XVIII ст. граф збудував палац (поміж сучасним парком та цвинтарем), а також озеро з штучним островом (польською – Виспа), сучасне урочище Виспа.

Нового обличчя здобуває Романів після повернення до нього Юзефа Августа Ілінського, який вирішив перетворити його на “Новий Рим”. До Романівського маєтку в той час відноситься 17152 десятини землі, на якій були розміщені села Козара, Голубин, Врублівка, Шуляйки, Раці, Романівська Осада, Меленці та Войтовці. В 1817 році на прохання Юзефа Августа царським указом Романову було присвоєно статус містечка та запроваджено в ньому ярмаркові дні, що певною мірою сприяло піднесенню його престижу.²³

До батьківського двоповерхового палацу Юзеф Август добудує третій поверх та два крила, внаслідок чого оновлена споруда набуває П-видної форми. Оздоблення палацу, його зовнішній та внутрішній вигляд досить детально описані в численних спогадах, зокрема зятя Юзефа Августа – Генріха Стецького, Едварда Хлопіцького, Берліча Сас та інших.

Едвард Хлопіцький згадує, що триповерховий палац мав форму літери П, і був оточений 76 колонами на зразок коринфських.²⁴ Гість палацу з захопленням розповідає про те, що можна було годинами блукати по чудовим лабіринтам коридорів, салонів, покоїв, сходів, галерей та оранжерей, банкетних залів.

В цілому палац складався з 156 окремих приміщень. Найбільшим видовищем палацу були два мозаїчні салони, які за багатством свого убранства могли позмагатися з найкращими королівськими залами. Один з них був розрахований на 200 осіб і був пристосований для танців. В нім була велика галерея картин, мозаїчна сцена і стеля підперта численними

коринфськими колонами. З однієї сторони залу було шість величезних вікон, з однієї тафлі скла товщиною в палець. Між ними були розміщені дзеркала в широких золочених рамах. Підлога салону була вистелена мозаїчними картинками, викладеними з шматочків різнокольорового каменю.²⁵

Другий салон мав форму квадрату, викладений червоною мозаїкою, і називали його Червоним залом. Як і в попередньому салоні, вікна були великих розмірів, виготовлені з цілих листів скла, а між ними були вставлені великі і гарні дзеркала. До стіни, поміж вікон, було прикріплено велетенських розмірів дзеркало в золоченій оправі, таке велике, що в інших кімнатах закрило б всі стіни. Це був подарунок Імператора Павла. В кількох документах зустрічаються згадки про те, що з Петербурга це та інші дзеркала сплавлялися на плотах по рікам, хоча це і не зовсім правдоподібно.²⁶ Мав цей зал понад три метри в висоту і використовувався для великосвітських обідів та був улюбленим місцем для проведення балів. В обох салонах під стінами та колонами були посадки екзотичних дерев та квітів. Між ними тапон і heban чудово розігрували свої ролі. Під вікнами стояли крісла, виготовлені з червоного дерева, і оббиті яскраво-золотистим атласом, а під дзеркалами – столи з малахіту, оздоблені коштовним камінням в стилі епохи Відродження. Бронзові фігури, як і меблі, були царськими дарунками. В обох залах на стінах були зображено герб Ілінських “Lis” в вигляді рицарського панцира з головою лиса, а в пізніші часи, крім цього, ще й герб зятя Юзефа Августа – графа Генріха Стецького.²⁷

Весь перший поверх одного крила був зайнятий апартаментами графа Генріха Ілінського, сина Юзефа Августа та його дружини. Вони мали велику бібліотеку, яку дістали в спадок від батька і яку називали своєю, бо була ще й інша, яку звали палацовою. Покої другого поверху були поселенням панянок. Там мешкали панна Ядвіга Ілінська, панна Лаура Грухл (Новосельська), приятелька та колежанка від дитинства Ядвіги. На третьому поверсі були розміщені гостьові покої.²⁸

Другий поверх іншого крила був зайнятий покоями графа Юзефа Августа, пані Октавії (дружини покійного сина Яна) і її

чотирьох дітей. Третій поверх займала третя дружина сенатора, французенка. Перший поверх цього крила був вільним, складався з кількох малих покоїв, гарно вбраних, які в палаці називали парадними. Розміщені вони були поряд великими залами. Тут мешкала перша дружина сенатора Антоніна Комаровська. Тут же після розлучення з генералом Литвиновим мешкала і друга дружина графа. (Перша, друга та третя дружини сенатора жили одночасно в домі Ілінського і підтримували між собою досить теплі стосунки). Вікна цих покоїв теж були витворами мистецтва. Рами зроблені з цінних порід деревини, прикрашені різьбою та інкрустацією. Не дивлячись на розміри, засклені вони були однією тафлею скла. Сам сенатор мешкав на другому поверсі та мав окремі спальню, вбиральню, бібліотеку та кілька допоміжних кімнат. В покоях графа було багато картин, в основному копій робіт великих майстрів, але були й оригінали: “Рицар в панцирі” Рубенса, “Вознесіння св. Христа” Тінторета та інші. З покоїв Юзефа Августа в покої дружини на перший поверх вели окремі східці.²⁹

В середній частині першого поверху, крім описаних великих салонів було кілька малих, які своїм убранством не поступалися великим. В одному з них розміщувалися колекція рицарських панцирів та шоломів, а також старовинна зброя. В цій же кімнаті стояла чудової роботи статуя Венери. В наступному салоні було виставлено портрет імператора Павла, кілька картин польської та італійської шкіл, особливої роботи клавикорд, гарне бюро з Тріаноном, дарунок Марії Антуанети. В п'ятій залі, великій, викладеній кривавого кольору мармуром, з білими фігурами на дверях і стелі, розділеній на чотири половини колонами, оздобленій бронзовими статуями, які стояли на мармурових п'єдесталах були підвішені великої краси дзеркала, в бронзових рамах, ціною 1500 дукатів кожне, столики мармурові з Версалю і Михайлівського палацу. В шостій залі, найвищій, підпертій довкола стін 24-ма темно-зеленими зі штучного мармуру колонами стояли золочені меблі з майстерною різьбою, в стилі Людовіка XVI, дуже давні але добре збережені, чотири столики з флорентійською мозаїкою, набори багатого кришталевого посуду, порцеляни, на каміні

стояли два бронзових кубки. На стінах висіло двісті великих та малих картин, в своїй більшості італійської школи: “Христоса з самаритянкою” Луки Джордано, “Зложення до гробу Христоса” Тінторета, “Пейзаж нічний” Сальвадора Розі, “Свята родина” Цореджія.³⁰

Сьома зала розміщена за малим передпокоєм. Прикрашена вона порцеляною, старим посудом, гарними письмовими столиками з порфіровими і агатовими прикрасами. На стінах висіли два великих портрети глави родини Яна Каетана Ілінського, кілька картин фламандських та італійських майстрів з підписами *Domenichina Borchema*, *Criabone*, а між вікнами стояв величний бюст сенатора, графа Ілінського. В наступній восьмій кімнаті при дверях стояли мармурові колони, за якими розміщувалися чудові з інкрустацією та різьбою меблі з царського двору і гарне бюро. Дев’ята мала зала майже не відрізнялася від попередньої. В десятій кімнаті стіни закриті величезних розмірів дзеркалами, біля південної стіни стояло ліжко Катерини II, подарунок імператора Павла. В одинадцятій *rotunda* з мармуровими колонами, дзеркала, комоди. В дванадцятій стояли шафи туалетні золочені. В цих кімнатах висіли картини “Магдалина” Караша, дві акварелі Орловського, “Портрет хлопчика” Рембрандта, “Портрет” ван Дейка і багато інших. В одній з кімнат першого поверху розміщувалася галерея картин місцевих художників, які жили та працювали в Романові.³¹

Покої внучки графа – Юлії вирізнялися серед інших скромністю, простотою, елегантністю та милістю.

З фронту, від входу наліво були розміщені покої капелана, каноніка Демчинського і кілька гостьових pokojiv. Праворуч від них жив маршалок двору і панна Йозефіна Мартзен, французенка, гувернантка дітей сенатора. Наступні покої займав Адам Бержинський в чотирьох покоях, які потім стали особистими покоями зятя Ілінських – графа Стецького. На другому поверсі тут була розміщена каплиця, в ній було вісім маленьких капличок коралових, з такими ж статуетками, по чотири з кожної сторони великого олтаря. В них за склом лежали воскові фігури святих з реліквіями: св. Фортунат, св.

Інокентій, дар Папи Римського Леона XII, як знак ласки божої та відпуску гріхів сенатору.³² Поряд з каплицею була розміщена палацова бібліотека, в якій нараховувалося понад 4000 екземплярів книг. По другу сторону сходів було три великих покої та салон, зал більярдний і зал-їдальня. Третій поверх середньої частини не було вбрано та оздоблено і використовувалася ця частина будинку як склад та сімейний архів. Архів був багатющий, але за свідченням сучасників неупорядкований. Тут же була розміщена і галерея для прогулянок, про яку дані дійшли суперечливі. Едвард Хлопіцький розповідає, що йому галерея не сподобалася, а Берліч Сас та Генріх Стецький навпаки були від неї в захопленні. Зала галереї для прогулянок була заскоєною, частина стін та стеля були вкриті намальованими декораціями, які виглядали дещо театральними. Малюнки зроблені на дереві та на полотнах були дещо примітивні і не відповідали величі всього палацу і були начебто вибриком фантазії фундатора палацу Яна Каєтана Ілінського. Правда вигляд з галереї для прогулянок на парк та околиці Романова був дійсно прекрасним.

Крім перерахованих осіб в палаці майже постійно проживала велика кількість близьких графу людей, друзів, знайомих, далеких родичів. Так, тут мешкала двоюрідна племінниця графа Кароліна Ілінська, тривалий час жили Віталій Красовський, відомий художник Якоб Процінський. Певний час перебувала тут пані Трікот, жінка брата дружини сенатора. Пан Трікот був професором французької мови та літератури. В молодості у Франції жив в замку графа de Castellane, як вчитель для дітей того магната. Даючи уроки Трікот закохався в дочку графа і викрав її. Розгніваний батько ніколи не пробачив цієї втечі, відрікся від дочки і позбавив спадку. Після шлюбу пара довго жила в Петербурзі і вже згодом переїхала до Романова, з трьома дітьми, з яких наймолодша дочка була дуже гарною. Пані Трікот була дуже вихована, мила та розумна особа, в житті і відносинах її з іншими людьми було видно її аристократичне походження. Сам Трікот був низького зросту, худий. Потім Трікоти виїхали на Одещину і жили в селі Ілінках (село збудоване Ілінським).³³

По обидві сторони палацу було два парки. Едвард Хлопіцький згадував, що це були найкращі з бачених ним парків. Від помешкання до них вели алеї італійські, лабіринти англійських “препишних” скверів. Особливо чудовий вигляд мав парк розміщений зліва від палацу, який і сьогодні радує око, краса якого не знищена ні варварським ставленням майбутніх поколінь, ні безгосподарністю наших сучасників. В парку було насипано кілька штучних гір названих Кальварією, викопано кілька штучних озер (Чорна Грабарка), висаджено незвичні для нашого краю дерева, такі як кримська сосна, туї, кедри та інші. В цьому ж парку за палацом було розташовано приміщення театру та звіринець в якому мешкало більше двохсот звірів.³⁴

Попереду палацу було облаштовано чудовий став з островом посередині, які на щастя збереглися до сьогодні. Острів – “Виспа” (пол.) особливо вирізнявся своєю красою, прикрашений скверами та численними квітниками. Посередині острова були розміщені альтанка зі столиком та лавочками для відпочинку та ряди кущів турецьких. Сквери та алеї рівними стрічками, прикрашені мармуровими статуями йшли від центра до краю.

Також в Романові було дві досить великих оранжереї, в двох будинках, один з яких достояв до наших днів і лише в кінці 80-х був розвалений горе-перебудовниками (колишній Будинок піонерів). Саме ця оранжерея називалася померанчарнею. Від померанчарні до палацу та Виспи вели алеї “італійські”, лабіринти “англійських скверів” та кілька надзвичайно гарних садів. В польському тижневику “Kłosy” за 1875 рік вдалося знайти цікаві дані про обслуговування Ілінських в 1809 році:³⁵

Головна прислуга (мажордоми, маршалки, управителі і т.д.) – 12.

Економи – 30.

Прислуга дворова – 53.

Поліція дворова – 11.

Стаєнні – 31.

Лісничі – 5.

Садівники – 16.

Заклад для глухонімих – 10.

Актори театру – 11.

Балет – 10.

Музиканти – 34.

Різні ремісники – 89.

Gracyalistu – 16.

Та не тільки палацом, парками і оранжереями славився тоді Романів. В містечку з 70-х років XVIII ст. по 40-ві роки XIX ст. справді вирувало культурне життя, яке без перебільшення виводило Романів на рівень самих великих і значних культурних центрів не лише Волинської губернії, а й всієї Правобережної України.

Перші паростки культурного життя з'являються при Яні Каетані Ілінському. В 60-х роках він засновує в Романові капелу. Скрипалем до цієї капели граф запрошує відомого скрипаля Яна Лензі, відомого в Європі музиканта та композитора.³⁶ Ян Каетан засновує в Романові театр. Щоправда на початку він лише віддалено нагадував театр в повному розумінні цього слова. Періодично, зазвичай на релігійні свята, поблизу палацу або ж у парку, на штучних горах – Кальваріях, влаштовуються театралізовані дійства, переважно релігійного характеру. Участь в цих виставах беруть переважно селяни-кріпаки, та нерідко й сам граф. Звичайно, за своїм рівнем ці вистави були швидше аматорськими ніж професійними. Лише інколи, під час особливо визначних подій, для участі в театральних виставах запрошувалися професійні актори. Так, в липні 1797 року, під час весілля Людвіги Ілінської та Бартолемея Гижицького, що відбувалося в маєтку генерала Тутолміна, перед гостями була продемонстрована театральна вистава, в якій поряд з аматорами виступали професійні актори з Польщі та Німеччини, а також музиканти-чоловіки і хлопці запрошені з Польщі.³⁷ Проте, не дивлячись на все, Романів на цей час використовується здебільшого як місце для проведення полювань, прийому численних знатних гостей.

З появою в Романові Юзефа Августа театр набирає професійного вигляду, створюються оркестри, оперні та балетні трупи, до їх складу включаються професійні актори та музиканти. Так з 1801 року для керівництва капелою та

оркестрами прибуває з Польщі відомий на той час композитор та музикант-скрипаль Ігнасій Фелікс Добржинський. Він збагатив репертуар балетною музикою, кантатами та релігійними творами. Перший оркестр був класичним по своєму складу і мав струнну та духову групи. Другий оркестр складався з 11 одягнених у фраки граціозних музик, які грали на однотонових металевих рогах. Керували роговим оркестром спочатку Кареллієго, а потім Сіла.³⁸

Про Добржинського потрібно сказати кілька слів окремо. За спогадами самого композитора в Варшаві він познайомився з одним із самих багатих в той час жителів Волині, графом Ілінським, який запросив його на роботу в Романів директором своєї дворової музики. Містечко Романів, резиденція графа Ілінського була добре відома в Росії, Польщі, та й в інших країнах. Сюди їхали чужоземці: англійці, французи, італійці, німці, румуни та чехи як до вогнища культури та місця розкошу. Палац постав перед Добржинським по-королівськи пишним, тут були театр, італійська опера, французькі водевілі, балет слабкий, але складений з добірних танцюристів. Оркестр дібраний з самих іноземців, в основному німців та італійців. Забави та розваги були щоденними, на проведення балів та прийомів прем'єр Ілінський грошей не шкодував. Юзеф Август був надзвичайно гостинним і всіх гостей та їх коней ставив на утримання власного господарства. Отримавши добру платню та прекрасні умови для роботи Добржинський розкрив весь свій талант як композитор та диригент, довівши оркестр до досконалості. В Романові виріс і син Ігнасій, тут же освоїв практично всі музичні інструменти. Коли в Романові настали скрутні часи і артисти та музиканти стали залишати його, Добржинський не зрадив свого друга графа Ілінського і покинув Романів лише після від'їзду графа до Петербурга. З Романова сім'я Добржинського виїхала до Вінниці, а невдовзі до Варшави. Найбільш вагомі твори композитор за його визнанням написав саме в Романові, та й після від'їзду надсилав сюди твори релігійного та святкового характеру, балети, кантати та полонези.³⁹

На поч. XIX ст. театр Ілінських був аматорським та

малочисельним, хоча зазначено, що вже в 1803 році він виступав на сценах Львова. Аматорство не могло заспокоїти сенатора, і в 1803 р. він запрошує дві оперні трупи з Петербурга і Відня. В Першій виступала співачка Zamboni та її два брати, меццосопраністка Manlowasi, а пізніше селянка яку називали Romani. Поет та керівник Романівської школи Jozef Morelowski писав у 1818 році в „Wierszu o Wołyniu”, що вперше почув та побачив оперу в Романові і визнав її істотно дорогою великопанською розвагою, яка тут сприймалася як щось звичне і буденне. „Nie jadac do wloch, znajdziem wlochy w wdziecznym graniu, wlochy w pieniu przyjemnym, wlochy w malowaniu.”⁴⁰

На переломі першого та другого десятиліть в Романові перебувала театральна трупа з Франції, яка грала на сцені водевілі, які дуже любив сенатор. В 1814 році під час перебування в Петербурзі Ілінський заангажував на роботу в романівському театрі дві польських актриси. Ярослав Комаровський, дослідник театального життя Волині в ХІХ ст. зазначає, що в Романові спектаклі оперні та комедійні змінювалися балетними видовищами у виконанні не дуже відомих, але вмілих акторів.⁴¹ Серед акторів та артистів, запрошених на роботу в романівський театр були і місцеві жителі, і кріпаки. Юзеф Красинський писав, що під час візиту імператора Олександра І в Романів цар подарував Ілінському 6 арабських скакунів та 12 балерин-кріпачок для театру. Цікаво, що на в'їзді в Романів царя зустрічав хор з 84 співаків та обидва оркестри. Всі хористи Ілінського пройшли навчання в Римі, а тому співали надзвичайно правильними, добре поставленими голосами. Тут же зазначається, що цар був щиро здивований тим, що в театр романівського палацу вхід безкоштовний, і допускалися туди всі бажаючі міщани, а нерідко й кріпаки.⁴²

В 1812 році з Одеси був запрошений балетмейстр, який керував місцевими танцюристами-кріпаками. Генерал Комаровський – частий відвідувач та гість палацу – був у захваті від краси та багатства костюмів, у яких виступали артисти і був щиро здивований, побачивши тих же людей після концерту в лахмітті.

В першій половині 1813 року в театрі було поставлено оперу „Sontagskind”, доповнену балетом. Весною 1817 року

повернулася з навчання в Італії улюблениця графа Юзефа Августа – співачка Романі і відразу заспівала ведучі партії в більшості театральних постановок. В 1820 році саме для Романі було поставлено оперу „Дон Жуан”. В 1820 році планувалося поставити оперу Мореловського „Юзеф”, присвячену Глінському, але вигнання з Росії єзуїтів завадило цьому. Все частіше театр та оркестри виїжджають за межі Романова. В 1811 р. оркестр грав у містечку П’ятка , а в 1815 р. балет та оркестр влаштовували платні концерти в Бердичеві, Житомирі, Кам’янці та Києві.⁴³

Особливою любов’ю графа Юзефа Августа та популярністю у місцевого населення користувалися релігійні вистави та видовища, які влаштовувалися в дні великих релігійних свят. Так в 1810 році на страсну п’ятницю було влаштоване театралізоване видовище в якому було показано Хрестовий шлях (в ролі Симона Чиренейчика виступав сам сенатор).”Шлях господній” пролягав від Кальварії до палацу. Було найнято трьох євреїв, яких прив’язали до трьох хрестів встановлених на Кальварії, гвіздки забили символічно поміж пальцями. Під час вистави євреї зникали, їх замінювали на фігуру Христа, яку несли до палацу і клали до гроба. Під час співання „Resurrexit Christus” фігура підіймалася за допомогою механізму. На закінчення церемонії процесія обходила палац тричі скверами і через дзвінницю заносила гроб господній до каплички, розміщеної в палаці.⁴⁴

Не лише розвагам, музиці та театру приділяв увагу Юзеф Август Глінський. Бажаючи допомогти обездоленим, та прагнучи зробити Романів культурним центром округи, граф підтримує ініціативу біскупа Віленського Яна Непомуцена Косаківського про відкриття навчального закладу для глухонімих дітей. В 1806 році Глінський на власні кошти засновує в Романові перший в тодішній Росії інститут для глухонімих дітей. Директором цього інституту став доктор літератури, фізіології і права, викладач Празького університету професор Ян Францішек Гамберле. Про роботу навчального закладу залишилося дуже мало свідчень, однак і те, що є, вражає. В журналі „Kłosy” приводиться рапорт директора інституту міністру народної

освіти. Гамберле доповідає, що в 1808 році в “план викладання наук” включені : грамати́ка, арифметика, основи релі́гії, німецька, французька, польська, російська, латинська, італійська мови, геометрія, фізика, мораль, логіка, метафізика, історія, географія, хронологія, література, статистика, фармацевтика, хімія, сільське господарство, ветеринарія, торгівля, товарознавство, право, мистецтвознавство. Для викладання такої кількості навчальних дисциплін з Німеччини, Італії, Франції, Росії та Польщі було запрошено на постійну роботу 29 професорів. на оплату праці професури Ілінський щорічно виділяв з власних коштів 52000 золотих. Для інституту за палацом графа було збудовано окреме приміщення, на 36 класних кімнат та дві великих зали. Та все ж сенатору не вдалося втілити в життя свої благородні мрії. Віддаленість Романова від великих міст, практично повна відсутність транспортного сполучення були причиною того, що чисельність учнів з кожним роком зменшувалась, а в 1813 році їх було всього 11. Загальноосвітній рівень учнів, які прибували на навчання був надзвичайно низьким, а найчастіше вони були зовсім неписьменними. Державні органи опіки, які направляли сюди учнів не звертали уваги на спеціалізацію цього закладу і його рівень, а тому досить швидко він перетворився з інституту в звичайний притулок. Результати навчання були більше ніж скромними. Спроби навчання грамоті привели до того, що учні писали і знали абетки німецьку, французьку і російську, вміли переписувати тексти, але не розуміючи, що пишуть. З арифметики вміли рахувати і писати двоцифрову лічбу. З географії знали 4 частини світу, поділ Європи і особливості краю. Ці основи в 1813 році були освоєні лише трьома учнями. Всі інші учні не засвоїли навіть основи дактилономії. Названі причини стали причиною того, що в цьому році лише три професори працювали за призначенням безпосередньо з дітьми, всі інші займалися навчанням родини графа та дітей численних постояльців палацу.⁴⁵

В своїх спогадах граф Генріх Стецький, чоловік онучки Юзефа Августа Юлії описує про традиції та манери, прийняті в палаці. Так, обід подавали в Ілінських завжди і незмінно о

четвертій. Після обіду пані Ілінська сідала за фортепіано, а її гості, найчастіше Красовський, Біержинський та Стецький, якщо більше молоді не було, танцювали з паннами до вечірнього чаю, який давали о восьмій. Часом до чаю подавали справжній балик з червоною ікрою. Крім Ілінських та гостей на чай приходили музиканти оркестру, кілька мешканців Романова, і чиновників з дружинами.⁴⁶

Про цікаві приклади з життя Ілінських розповідають Г. Стецький, Б. Сас та інші в своїх спогадах. У всіх без винятку джерелах граф Юзеф Август згадується як надзвичайно оригінальний чоловік, кмітливий, інколи авантюрний, здатний на непередбачувані вчинки. Так, будучи в Санкт-Петербурзі зі своєю першою дружиною, вродженою Комаровською сенатор уподобав французенку-артистку пані Срас з дому Michelin, та закохався в неї так, що забрав її з собою в Романів, як коханку. В той час в палаці Ілінського жило кілька єзуїтів, які мали на графа надзвичайно великий вплив. Вони й стали переконувати Юзефа Августа в тім, що не личить йому, графу польському, російському та австрійському, сенатору, правовірному католику віддалити від себе дружину і взяти в свій дім коханку, пояснювали що граф подає негарний приклад своїм підлеглим. На що граф відповів, що і сам розуміє всі наслідки свого вчинку, однак нічого вдіяти не може, так як кохає цю жінку. Тоді єзуїти вмовили Юзефа Августа розлучитися з Комаровською, і як виключення дозволили взяти третій шлюб з французенкою. Та вже на другий день після весілля граф, як сказано в спогадах, “на власні очі переконався в невірності нової дружини”. Для закоханого немолодого чоловіка це було величезною трагедією. В той же день він наказав переселити її в друге крило і замкнути її, ключі від дверей тримав у себе, дозволяючи слугам лише подавати полонянці обід. В тих апартаментах була довга галерея з колонами з обох сторін, помаранчеві дерева і багато квітів. Для того щоб покутниця могла замолювати свої гріхи і слухати проповіді, Ілінський наказав вибити вікно до каплиці. (За спогадами і після смерті сенатора пані Срас жила там же і любила приймати тут гостей та пригощати їх чаєм.) Єзуїти вважали покуту недостатньою карою для грішниці і вимагали

віддалити її від Романова, а найкраще віддати в монастир. Врешті їм вдалося вмовити графа, і друг Юзефа Августа князь Юзеф Любомирський відвіз полонянку в монастир в місто Вільно. Однак вислання коханої з Романова не принесло полегшення графу і після кількох років страждань та самотності він попросив її повернутися. На переговори до Вільно виїхав все той же князь Любомирський і розповів француженці про те, що граф надзвичайно змінився, мало з'являється на людях, давно не проводив пишних балів та прийомів, одним словом дуже сумує. До повернення коханої графа готувалися майже два місяці. На день повернення було призначено грандіозний бал, на який було запрошено біля тисячі чоловік. Романів та околиці світилися святковою ілюмінацією та феєрверками. В сусідніх з Романовим Рацях її чекала величезна золочена карета, з такими великими вікнами, що здавалося, виготовлена вона зі скла та золота. Шлях від Раців до Романова був уставлений красивими ліхтарями, які освітлювали його, а від в'їзду в Романів до палацу стояла почесна варта з гренадерів в парадних мундирах. При передзвоні та салюті з гармат, феєрверках та ілюмінації карета в'їхала через святково вбрані ворота і зупинилася біля парадного входу в палац, де зібралися численні запрошені. Оркестр заграє полонез і з дверей вийшов сенатор в парадному сенаторському мундирі, зі знаком члена мальтійського ордену, при всіх орденах, відчинив двері карети, став на одне коліно і подав прибулій руку. Коли вона вийшла, поцілував її руку, піднявся і велично разом з нею зайшов у палац. Бал та бенкет на честь повернення третьої дружини графа тривали щонайменше три дні.⁴⁷

Однак, навіть такій надзвичайно багатій людині як Ілінський, великопанські розваги, які тривали протягом кількох десятиліть, меценатство в величезних розмірах, були не під силу. На певному етапі витрати романівського маєтку стали перевищувати його прибутки. Лише утримання однієї італійської опери коштувало графу 500 000 злотих на рік, а балет і оркестр коштували йому 150 000 злотих щорічно. Перші фінансові клопоти з'явилися ще в 1813 році. Сучасники згадують, що однією з причин фінансових проблем було надто ліберальне ставлення Ілінських до кріпаків, збирання чиншової

плати та різного роду податків. Музиканти та актори театру, робота яких не оплачувалась належним чином стали залишати Романів. Щоб врятувати становище граф звернувся за допомогою до духовенства. На запрошення Юзефа Августа до маєтку прибув біскуп мінський Деберко. Про подальші події детально розповідають Ярослав Комаровський та зять Ілінських Генріх Стецький. На Вознесіння Господнє в 1820 році в театрі було влаштовано грандіозну виставу з такою ж назвою. В ролі Господа виступав сам граф. Сцена була вбрана надзвичайно гарними декораціями, які символізували обстановку того часу. В ході вистави було показано, як Господь піднімається з гроба і возноситься до неба. По закінченні вистави акторів і саму виставу благословив біскуп Деберко. Церемонія була настільки правдивою, що надзвичайно розчулила людей. “Католицький народ був настільки схвильований видовищем, що на ранок приміщення театру було розібране невідомими, а земля на його місці зорана та заборонована.” Сенатор був у страшенному гніві, але так і не зумів знайти винуватців.⁴⁸ Втрата театру для Ілінського була непоправною втратою, з якою він змиритися не міг. Невдовзі граф разом з дружиною виїхав до Петербурга, залишивши маєток на сина Генріха, який господарював досить вміло та вправно. Після від’їзду господаря Романів покинули навіть такі віддані графу люди, як композитор Добржинський, його син.⁴⁹

В 1839 році сенатор захворів. Не маючи змоги виконувати обов’язки сенатора та таємного радника він звернувся до Імператора з проханням звільнити його у відставку. Однак цар з поваги до Ілінського в своєму указі в 1830 році наказав звільнити Юзефа Августа в безстрокову відпустку в зв’язку з хворобою, до повного виздоровлення.⁵⁰ Хворів сенатор довго та важко. Лише в 1841 році стан здоров’я Ілінського стало настільки добрим, що він дозволив собі поїздку до Риму, де був удостоєний особистої аудієнції у Папи Римського, і від якого отримав індульгенцію (відпуск гріхів).⁵¹

Коли граф повернувся до Петербурга то знову захворів. Під час хвороби його часто відвідували хрещеник великий князь Костянтин Павлович і княжна Ловіцька, які його надзвичайно

любили та поважали. Зрідка хворого відвідували сини Генріх та Януш, що приїжджали до столиці в справах. Помер граф в Петербурзі в 1844 році. Після віддання всіх належних йому почестей був похований в склепі католицького храму в Царському Селі.⁵² За заповітом сенатора на його кошти було збудовано церкви в Шуляйках та Курному, частково утримувались церковно-приходські школи в Романові та Шуляйках, а також Ілінський заповів на користь церкви третину свого багатства.⁵³

Від першого шлюбу у Юзефа Августа Ілінського було два сини – Генріх та Януш. Генріх народився в Романові 23 січня 1781 року. Отримав від батька староство Романівське та Улянівське. З 1814 року камергер двору російського, повітовий маршалок Звягельський, з 1816 року маршалок Волинської губернії. Одружився з Міхалиною Біржинською. Мав дочку Ядвігу, яка вийшла заміж за Генріха Стецького в 1846, після чого Романів перейшов у власність Стецьких.⁵⁴ Януш народився в Романові в 1785 році. Був офіцером полку Уланів, маршалком шляхти Волинської (1831 –1841 р.р.), після виходу у відставку з військової служби став куратором гімназій Київських, таємним радником двору російського, сенатором. Був людиною надзвичайно талановитою, композитор, поет, письменник що писав французькою мовою.⁵⁵ Помер Януш Ілінський в 1860 році в місті Броди.

Після смерті Юзефа Августа Ілінського управління Романівським маєтком перейшло до його сина Генріха. Граф Генріх Ілінський був досить вправним господарем та добрим спадкоємцем, і зумів підтримати в належному стані маєток та все те, що було при ньому. Саме йому, хоч і на недовгий час вдалося відновити роботу театру, оркестру, балету, хоча і не в тому обсязі, як це було при батьку. Так, в 1857 році ще згадується про релігійні театральні вистави та вокальний ансамбль і оркестр, які діяли при капличці в Романові.⁵⁶ Едвард Хлопівський у своїх спогадах згадує, що за часів Генріха Ілінського Романів та його околиці залишалися самими привабливими місцями Волинського краю, хоча і спостерігалися певна недбалість в утримуванні палацу, Виспи та парків.⁵⁷

Єдина дочка графа Генріха Ілінського – Ядвіга 15 липня 1846 року вийшла заміж за Генріха Стецького, графа польського та російського. Саме з цього часу Романівський маєток переходить в управління родини Стецьких. В книзі „Wspomnienia mojej młodości”, яку Стецький присвятив „коханому синові – Генріху з Кужельницьких-Стецьких”, написану в липні 1891 року в Романові, описує, як він будучи особою наближеною до дому Ілінських просив руки їх дочки. Відчуваючи, що Генріх Ілінський упереджено відноситься до нього, Стецький просить свого колишнього опікуна князя Любомирського приїхати до Романова і просити у графа руки його дочки для нього. Коли Любомирський приїхав до маєтку, пані Ілінська, яка займала сторону майбутнього зятя, пішла до нього в покої, аби навчити, як дипломатично розмовляти з чоловіком. Князь щиро подякував за науку і пообіцяв скористатися нею. На ранок Генріх Ілінський дізнавшись про це, відіслав пані “подали”, щоб не встрявала в чоловічі справи та знала межу, і запросив до себе князя Любомирського. Князь застав графа з наміленою бородою та з бритвою в руках і сказав, що прибув з метою просити руки його дочки для свого вихованця Генріха Стецького. На це Ілінський відповів, що знає Стецького як порядного чоловіка і не має нічого проти шлюбу його з своєю дочкою, якщо сама дочка звичайно не проти.⁵⁸

В 70-х роках XIX ст. Романівський маєток переходить в управління дочки Генріха та Ядвіги Стецьких - Юлії. Зимою 1877 року, найімовірніше через несправність пічного опалення, згорів родинний палац Ілінських, а разом з ним багатющий архів родини та надзвичайно багато, без перебільшення, скарбів, надбань світової культури, які не мали і не матимуть ціни. Уцілілі меблі та картини граф Стецький подарував містам Полонному та Житомиру. Під час будівництва Почасво-Богородицького храму в м. Полонному до Стецького звернувся священник Хойнацький з проханням продати палацовий годинник з бойовим механізмом для оздоблення храму. Порадившись з родиною, граф не продав годинник, а подарував, попросивши замість плати йому вислати 50 карбованців в Житомир, на користь Червоного Хреста. (Цікаво, що вартість

годинника на той час складала не менше 800 карбованців, а дзвонів до нього, вагою в 7 пудів 4 фунти – 200 карбованців.)⁵⁹

З цього часу Романів поступово занепадає, втрачає свою колишню славу, переходить в управління численних орендаторів. В радянські часи в містечку зруйновані і знищені залишки колишніх графських будівель. І лише Віспа та парк, які перебувають сьогодні в досить непривабливому стані і слугують переважно випасом для худоби нагадують про колишню велич цих місць та про історію нашого досить древнього містечка.

1. „Spis nazwisk szlachty Polskiej”. – Lwów, 1882. – С. 135.
2. „Prawa, konstytucje, y przyzwileje Królestwa Polskiego y Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich Prowincii nalezacyh uchwalone”. – Kraków, 1889. – Т. 6. – С. 149.
3. Там же. – С. 66.
4. Там же. – Т. 7. – С. 51, 117.
5. Boniecki A. „Herbarz polski”. – Warszawa, 1899-1913. – Т. 8. – С. 37.
6. „Prawa, konstytucje, y przyzwileje Krolestwa Polskiego...” – Т. 6. – С. 66.
7. J.D. Ochocki „Pamietniki z pozostałych po nim rękopisow przepisane i wydane przez I.J. Kraszewskiego”. – Wilno, 1857. – С. 251.
8. Boniecki A. „Herbarz polski”. – Т. 8. – С. 38.
9. „Spis nazwisk szlachty Polskiej”. – С. 135.
10. Radziminski Z.L. „Marszałkowie wołynskie ziemi przed Unia Lubelska i miama ich spadkobiercy, marszałkowie szlachty wołyńskiej w porozbiorowej dobie”. – „Kwartlanik Historyczny” XXIX, 1915 p. – С. 55-104.
11. „Pani Kasztelanowa Troska”. – Pamietnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
12. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej mlodości.” – Lwów, 1895. – С. 202-203.
13. Там же. – С. 203.
14. „Pani Kasztelanowa Troska”. – Pamietnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
15. Kazimir Pułaski „Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.” – Warszawa, 1991. – Т. 2. – С. 68.
16. Там же. – С. 68 – 69.
17. J.S.Dunin-Borkowski „Almanach błekitni. Genealogie

- żyjących rodów polskich”. – Lwów, 1909. – C. 407-411.
18. Radziminski Z.L. „Marszałkowie wołyńskie ziemi przed Unia Lubelska i miama ich spadkobiercy, marszałkowie szlachty wołyńskiej w porozbiorowej dobie.” – „Kwartlanik Historyczny” XXIX, 1915 p. – C. 55-104.
 19. „Pani Kasztelanowa Troska.” – Pamietnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
 20. Там же.
 21. L. Dembowski „ Moje wspomnienia ”. – Peterburg, 1898. – T. I. – C. 59.
 22. „Pani Kasztelanowa Troska.” – Pamietnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
 23. „Słownik geograficzny królestwa Polskiego.” – Warszawa, 1892. – T. 9. – C. 721-722.
 24. „Od Duga do Bohu.” Wspomnieia z podrozy przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – №545.
 25. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej mlodości.” – Lwów, 1895. – C. 110.
 26. „Od Duga do Bohu.” Wspomnieia z podrozy przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – №545.
 27. „Pani Kasztelanowa Troska.” – Pamietnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
 28. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej mlodości.” – Lwów, 1895. – C. 111.
 29. Там же.
 30. „Od Duga do Bohu.” Wspomnieia z podrozy przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – №545.
 31. Там же.
 32. „Pamietniki Tadeusa Bobrowskiego”. – Lwów, 1900. – T. 1. – C. 122.
 33. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej mlodości.” – Lwów, 1895. – C. 113.
 34. „Od Duga do Bohu.” Wspomnieia z podrozy przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – №545-546.
 35. Там же. – №546.
 36. Jarosław Komorowski, „Polskie zycie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – C. 156.
 37. Jarosław Komorowski, „Polskie zycie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – C. 153.
 38. Там же.
 39. K.W. Wojcicki „Cmientarz Powazkowski Pod Warszawa.” – Warszawa, 1856. – T. II. C. 88-89.

40. J. Morelowski „Wierz o Wołyni”. – Wrocław, 1983. – С. 227.
41. Jarosław Komorowski „Polskie życie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – С. 153.
42. L. Dembowski „Moje wspomnienia ”. – Peterburg, 1898. – Т. I. – С. 59-61.
43. Jarosław Komorowski „Polskie życie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – С. 154.
44. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej młodości.” – Lwów, 1895. – С. 200.
45. „Od Duga do Bohu.” Wspomnienia z podróży przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – № 46.
46. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej młodości.” – Lwów, 1895. – С. 113.
47. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej młodości.” – Lwów, 1895. – С. 202-203.
48. Jarosław Komorowski „Polskie życie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – С. 155.
49. K.W. Wojcicki „Cmientarz Powazkowski Pod Warszawa.” – Warszawa, 1856. – Т. II. – С. 88-89.
50. «Русский биографический словарь». – СПб, 1897. – Т. 8. – С. 88.
51. „Pani Kasztelanowa Troska.” – Pamiętnik Berlicza Sasa, „Dziennik literacki”, 1870. – №3.
52. „Pamiętniki Tadeusa Bobrowskiego”. – Lwów, 1900. – Т. 1. – С. 122.
53. Теодорович Н.И. «Историко-статистическое описание церкви и приходов Волынской епархии». – Почаев, 1888. – Т.1. – С. 203, 205
54. J. Dunin-Karwicki „Z moich wspomnień”. – Warszawa, 1901-1904. – Т. 2. – С. 159.
55. Там же. – С. 70.
56. Jarosław Komorowski „Polskie życie teatralne na Podoly i Wołyniu do 1863 p.” – Wrocław, 1985. – С. 156.
57. „Od Duga do Bohu.” Wspomnienia z podróży przez Edwarda Chłopickiego. „Kłosi”, 1875 p. – №546.
58. Henrik Olechnowicz-Stecki „Wspomnienia mojej młodości.” – Lwów, 1895. – С. 118.
59. Грабовський В.Б. «Виставка Польського портрета». – газ. «Комсомольська зірка», від 10.11.1990.
Теодорович Н.И. “Историко-статистическое описание церкви и приходов Волынской епархии”. – Почаев, 1888. – Т. 1. – С. 195.

